

І ФІЛОСОФІЯ, СОЦІОЛОГІЯ ТА ІСТОРІЯ РЕЛІГІЇ

*А.Вальчук** (м. Хмельницький)

ВІДОБРАЖЕННЯ ФІЛОСОФСЬКОЇ ПРОБЛЕМИ ЖИТТЯ, СМЕРТІ ТА БЕЗСМЕРТЯ В ДАВНЬОУКРАЇНСЬКОМУ ЯЗИЧНИЦТВІ

Виходячи з нагальної потреби сприяння процесу відродження духовності українського народу потрібно проаналізувати наші давні культурні пласти. Особливо цікавим при цьому є розгляд зародження та розвитку власної філософської традиції. Без сумніву, така традиція виступає через певну проблематику, яка була актуальною в той період. З великого масиву проблем філософського спрямування слід виділити ті, що тісно пов'язані з людським життям. Саме подібні проблеми відносяться до розряду «вічних». Серед них можна виділити й проблему життя та смерті, а також людське бажання існувати вічно. Вона виступає як специфічний каталізатор розвитку інших філософських проблем, а також і самої філософії в цілому. Для того, щоб адекватно відобразити та проаналізувати проблему життя, смерті та безсмертя в давньоукраїнській філософській думці, потрібно спочатку розглянути передумови становлення самої проблеми в той період української історії. Українська філософія - продукт діяльності специфічної української «душі», тобто особливості національного менталітету дозволяють нам говорити про власну філософську традицію. Саме ці особливості та умови їх формування і відображаються в специфічних підходах до вирішення ряду філософських проблем, серед яких проблема життя і смерті посідає одне з перших місць. Тим більше що дана проблема допомагає вирішенню таких питань як сенс людського існування, поняття справедливості, питання етичності людської поведінки, вибору цінностей життя та ряду інших проблем.

* Вальчук А.М. – старший викладач кафедри філософії та політології Хмельницького інституту регіонального управління та права.

Формування української філософської думки відбувалось протягом певного періоду киеворуської культури. Доцільним було б провести цей аналіз на прикладі так званого міфо-епічного періоду, який можна було б розділити на міфологічний та епічний етапи. Дана проблема починає своє існування, власне, вже в цей передфілософський період. Формування давньоукраїнської філософської традиції відбувається в процесі тісного взаємовпливу давньоукраїнського міфоепічного світогляду з християнською традицією східного (візантійського) напрямку, через який проходить певний вплив і античної (платонічної) філософії. Можна прослідити таку закономірність, що філософські ідеї багатьох цивілізацій починають формуватись саме в такі передфілософські періоди. Тут слід погодитись з думкою В. Горського про те, що перші філософські ідеї дуже важко відмежувати від передфілософських утворень [Горский В.С. Философские идеи в культуре Киевской Руси XI – начала XII в. К., 1988.- С. 15] Тому ряд фундаментальних проблем, а серед них і проблему життя, смерті та безсмертя, потрібно розглядати як в передфілософській так і у власне філософській традиціях. До того ж слід відмітити той факт, що навіть після офіційного запровадження християнства міфоепічний світогляд не зникає. Тому напевно можна говорити про певну синкретизацію давньоукраїнської духовності, наявність накладання християнської догматики (особливо підходів до вирішення ряду проблем філософського характеру) на язичницьку основу, яка не знищується з приходом християнства повністю. Зауважимо, що вищезгадана язичницька основа існує, часом навіть і актуалізується, й до нашого часу. З'являються спроби навіть модернізувати її згідно з запитами сьогодення.

Живучість міфо-епічної традиції можна виявити в ряді свідчень того часу. Безліч суто язичницьких прийомів, термінів, понять можна побачити у давньоукраїнській літературі протягом всього того періоду, особливо у творах світського характеру. Так, у «Слові про Ігорів похід» наприклад співець Боян називається Велесовим внуком, вітри – внуки Стрибога, а самі русичі – Дажьбожими внуками. У «Повісті врем'яних літ» наводиться багато свідчень про спротив християнству та живучість серед населення первісних уявлень. В 1017 році у Києві «погоріли церкви» [Повість Врем'яних літ: Літопис (За Іпатським списком).- К., 1990.- С. 222-223], проте про пожежу в самому місті немає навіть згадки. Під проводом волхвів відбувались повстання в 1024, 1071, 1091 роках. Наскільки тримались серед населення дохристиянські уявлення можна зрозуміти хоча б з того, що князі та їх літописці про смерть говорять як про

«возложення» на сани, як залишок язичницького обряду, і це говориться про таких визначних християн як княгиня Ольга, Володимир Великий, Володимир Мономах. Багато творів того часу присвячено боротьбі із старим світоглядом, що продовжував панувати ще протягом багатьох століть.

При проведенні співставлення становлення та розвитку проблеми життя і смерті в українській культурі та культурах інших народів можна побачити багато спільного. Саме через ряд вищезгаданих проблем для України актуальним є відродження духовних здобутків минулого нашого народу. Історична пам'ять є тією основою свідомості народу, яку необхідно витягнути із сфери «забуття», куди її, свідомо чи ні, заганяли протягом століть. Для цього необхідно звернутись до витоків багатої духовної спадщини України. Передфілософська традиція, яка розпочалась у міфо-епічний період української культури, дійшла до нас в досить скороченому та спотвореному вигляді з тієї причини, що не була зафіксована письмово в час свого розквіту. В крайньому випадку, безсумнівні та загально визнані автентичні письмові твори цього періоду, якщо такі і були, до нас не дійшли. Проте передфілософські уявлення, ідеї філософського характеру, певна проблематика дійшли до наших часів завдяки багатій усній традиції. Обрядова поезія, танці, пісні, заклинання, демонологія свідчать про досить високий духовний рівень давніх українців-язичників.

Саме аналіз української обрядовості та демонології дозволяє сформувати певний ідеальний образ існування в ментальному полі населення Давньої Русі проблеми життя та смерті. Слід відзначити, що такий образ не можна вважати за абсолютно достовірний, проте він дає досить вірогідний напрямок для проведення подальшого аналізу цієї проблеми.

Давньоукраїнський обрядовий рік, прояви якого залишились і сьогодні на побутовому рівні, може дати досить важливу інформацію про процес становлення філософської проблематики. Давньоукраїнський рік умовно можна поділити на три життєво важливі частини: зиму, весняну та літню, що закінчувалась збором урожаю. До кожної з пір року були приурочені свої свята, обряди, пісні, танці та «містерії». Зима у слов'ян часто асоціювалась із смертю, з її владою над природою. З приходом весни розпочинається боротьба смерті з життям за владу над світом. Така боротьба часто відображається в українській поетичній архаїці як певного роду діалог між зимою та весною. В результаті цієї боротьби життя перемагає, про що свідчить зміна пір року.

Прикладом таких уявлень можуть бути поетичні твори на честь Коструба. В таких піснях приводиться дещо глузливе оплакування, яке переходить в радість з приводу загибелі цього героя. До того ж, слід відзначити, що під час виконання таких веснянок відбувається певне театральне дійство. З часом воно трансформується в звичайну гру та молодіжну розвагу. Для наочності можна розглянути слова однієї з таких веснянок.

Чи невиділи-сте де мого Коструба?

- Слабий.

- Бідна моя головонько, нещаслива головонько!

Що я собі наробила, що-м Коструба не злюбила?

Приїдь, приїдь, Кострубоньку, станем рано до шлюбоньку,

Рано, рано поранейку на білому камінейку.

Чи не виділи-сте де мого Коструба?

- Вже вмер.

- Бідна моя головонько, нещаслива головонько!

Що я собі наробила, що-м Коструба не злюбила?

Приїдь, приїдь, Кострубоньку, станем рано до шлюбоньку,

Рано, рано поранейку на білому камінейку.

Чи не виділи-сте де мого Коструба?

- Вже повезли на цвинтар.

- Слава тобі, божий царю, що мій Коструб на цвинтарю!

Лежи, лежи, як колода - я молода, як ягода.

Я молода як ягода - а й мене для тебе шкода!

Лежи, лежи, щоби-с не встав, бо до мене інший пристав.

Ноженьками затоптала, рученьками заплескала!

[Золотослов. Поетичний космос
Давньої Русі.- К, 1988.- С. 129]

З вищенаведеного фрагменту видно, що тут відображається в дещо антропоморфному вигляді процес зміни пір року. Можна порівняти цей давньоукраїнський обряд поховання Коструба з давньогрецькими аграрними культурами вічно вмираючих і воскресаючих божеств, зокрема таких, як Адоніс чи Діоніс. Тому цілком вірогідним є припущення про зв'язок ідеї вічності з ідеєю постійно відновлюваної рослинної сили.

На початку літа відбувається досить красномовна «містерія» – свято Купала. Саме в ній відображається повна перемога над зимою, холодом, смертю в образі надприродних істот (Морена). Смерть в слов'ян завжди мала жіночий образ та ім'я, наприклад Морена, Мара,

Девонія, Маржана. Хоча завдяки інтенсивній боротьбі з цим святом, як язичницьким дійством багато суттєвих рис, які дозволили б нам реконструювати в повній мірі всі моменти цього образу, було втрачено, проте сама ідея чітко прослідковується. Це свято, на нашу думку, як ніяке інше, показує світогляд давнього населення нашої країни. Багато в чому воно подібне до ряду містерій античного світу. На прикладі цього свята можна прослідкувати уявлення людини того часу про устрій світу, власне життя та його зв'язок з надприродними, зокрема – потойбічними, силами, які часто виступають як чинники зла, як протиборча потенція самій людині. Сам образ купальської ночі є, на нашу думку, образом всього людського життя. Пошук чарівної квітки, боротьба за неї із зовнішніми, в основному злими, силами, а особливо з самим собою (внутрішніми протиріччями, страхом, спокусами та ін.) – це споконвічне прагнення до істинного знання про таємні сили світу, які допоможуть і в реальному житті, і в потойбічному.

Образ цього свята це споконвічна боротьба Світла і Темряви, Добра і Зла, Життя і Смерті. Це життєвий шлях самої людини, в процесі якого вона пізнає істину про світ і про себе в ньому. Хто переможе в цій боротьбі, той досягне щастя та «вічного життя», у протилежному випадку людину чекає «загибель». На цій стадії людина виступає як частина світової боротьби між Життям та Смертю, що можуть виступати в різних образах. Людина є певною світовою силою, але ще не як окрема особистість. Все, що робить людина в процесі своєї життєдіяльності певним чином впливає на стан вищезгаданої боротьби, на рівновагу сил в природі. Будь-які дії, чи то пісня, чи танець, чи процес вживання їжі все має певне значення. Магічні дії присутні в самому житті кожного індивіда.

Аналізуючи архаїчну пісенно-поетичну творчість східних слов'ян, ми можемо зауважити, що в ній відображено ряд суттєвих ідей про життя та посмертне існування.

Слід відзначити, як специфічне явище нехристиянської традиції, величезний вплив культу мертвих на людське життя, навіть на всю культуру України протягом усього часу її існування включно до сьогоденного періоду. Проблема життя і смерті вирішувалась нашими предками досить специфічно. Українці того часу вірили, що мертві не відходять від живих повністю і назавжди. Померлі залишались «живими», але звичайно у видозміненій формі. Душі предків були охоронцями і помічниками своїх нащадків. Часто вони жили недалеко від них, приходили до них на свята, коли нащадки готували їм спеціальні ритуальні страви. І сьогодні існують «закликання мертвих» на такі святкування, чого ми не завжди

спостерігаємо у інших народів світу. Навіть в процесі господарської діяльності предки брали участь в ній протягом всього року. І хоча пізніше для померлих з'явився окремий світ, але зв'язки із світом живих не переривались назавжди. Завдяки цьому культу покійників і зберігалось «чуття єдиної родини», яке не дозволяло індивідуалістичним рисам повністю розірвати родинні зв'язки. Він вплинув, на нашу думку, на те, що смерть, як і смертна кара в праві того часу, не мали граничного значення в плані помсти за певні злочиння.

Спочатку померлі напевне були виключно охоронцями для своїх нащадків, але пізніше вони могли поставати одночасно вже як добрими, так і злими. Досить згадати тут архаїчні уявлення про мертвих, які за певні «провини» карають живих. Після прийняття християнства такі уявлення дещо змінились, але основна ідея збереглася. Людина, яка померла неприродною смертю (втопилась, покінчила життя самогубством, вбите немовля та ін.) часто стає небезпечною після смерті для живих. Саме виходячи з ідеї про незвично закінчене життя чи особливість вмирання з'явилися образи русалок, упирів, перевертнів, потерчат та безлічі інших їм подібних [Див.: Українці: народні вірування, повір'я, демонологія.- К., 1991]. «Утоплена дівчина, а також нехрещена дитина неодмінно стають русалками, вони зветься ще мавками чи навками, від «нав» - мерлець» [Ларіон, митрополит. Дохристиянські вірування українського народу.- К., 1994.- С. 131]. Саме так могла виникнути специфічна та досить велика українська демонологія. Завдяки християнському впливу всі представники надприродних сил язичницького періоду почали асоціюватись зі злим началом у світі. Таке відношення можна прослідкувати в пізнішому фольклорі (легенди, казки, пісні). Досить тут згадати такі персонажі як Кощій безсмертний - «старий злий відьмак, що не вмирає, бо його душа вміло захована в замкненій скрині чи дуплі дерева» [Ларіон, митрополит. Дохристиянські вірування українського народу.- С. 184]. Б.Рибаков висуває припущення, що Кощій безсмертний дуже близький до давньогрецького бога Аїда, володаря підземного світу мертвих. Він наводить докази того, що Кощій, як і грецький бог смерті, викрадає дівчину, яку потім змушений звільнити після боротьби з силами світла, добра та життя. Ця казка багато в чому подібна до грецького міфу про викрадення Персефони. Цікавим є те, на думку Б.Рибакова, що смерть, знищення Кощія тісно пов'язане з образом яйця. «Міф говорить про споконвічну боротьбу життя та смерті, добра і зла. До тієї пори, поки ніхто не веде боротьби зі злом, не посягає на скриту,

але існуючу всередині світу (в яйці) потенційну загибель Зла, воно безсмертне, і тільки героїчні подвиги, відважна самопожертва людини і співдружність його з живими силами природи («вдячні тварини») можуть доказати, що життєве начало вічне, що життя в світі торжествує над вмиранням окремих частинок світу» [Рибаків Б.А. Язычество Древней Руси. М., 1987.- С. 322]. На відміну від давньогрецького міфу де головними героями постають боги, в нашому творі головний борець з силами темряви та смерті - людина. Роль людини в давньоукраїнських міфах досить значна, а часом – і вирішальна. Надприродні сили беруть участь у боротьбі життя та смерті, але основний герой - людина. Така ж ситуація буде і в пізнішій, вже християнській, творчості. Добрі сили виступають часто як опікуни та помічники людства. Такими були Род і рожаниці. «Безсумнівно, що рожаниці були генії - охоронці життя» [Костомаров Н.И. Собрание сочинений.- СПб., 1905.- Кн. 8, Т. 19.- С. 148]. Сама природа часто допомагала людині. Географічне положення східнослов'янського населення багато що пояснює. Під час великих міграційних процесів, які проходили через територію теперішньої України, головним захистом від нападників були ландшафтні особливості, особливо ліси на півночі, водні перешкоди і т.п.

З вірою в існування душі в людини виникає уявлення в її посмертне існування. З часом з'являється переконання в існуванні особливого місця для такого існування. Ця ідея породжує безліч нових культурних феноменів. Формуються специфічні поховальні обряди та церемонії, які допомагають покійнику досягнути таких особливих місць. Для цього виникає необхідність в зберіганні тіла померлого, у виконанні спеціальних «процедур». Про такі обряди маємо багато свідчень як наших літописців, так і іноземних свідків. Так, Прокопій Кесарійський говорить про слов'ян, що вони не визнають фатуму, «але коли смерть уже у них в ногах, чи захоплені вони хворобою, чи вирушають на війну, вони дають обітницю, якщо уникнуть її, тут же здійснити богу жертву за своє життя, а уникнувши (смерті), жертвують, що обіцяли, й думають, що цією жертвою купили собі спасіння» [Прокопій Кесарійський. Історія війн // Хрестоматія з історії держави і права України: У 2-х т.- Том 1. З найдавніших часів до початку ХХ ст.- К., 1997.- С. 14]. Якщо відкупитись від смерті не вдається і людина все ж таки помирає, то потрібно провести спеціальний обряд, щоб душа покійника могла потрапити в Рай без перешкод. Щоб померлий не мав потреби повертатись до світу живих, його потрібно забезпечити всім необхідним. Чим багатшим був померлий за життя, тим краще йому буде на тому світі. Особливо

погано, коли людина до смерті була невольною. Навіть у договорі князя Ігоря з Візантією говориться про те, якщо «хто із країни Руської намислить порушити цю дружбу, ... коли не хрещені, то хай не мають допомоги ні від Бога, ні від Перуна, і хай їх не захистять власні щити, і хай посічені будуть мечами своїми, і загинуть від стріл та іншого оружжя свого, і хай будуть рабами і в цьому житті, і потойбічному». Разом із покійним кладуть в могилу всі необхідні йому в потойбічному світі предмети. Після похоронного обряду проводилась тризна як вияв радості з приводу того, що померлий відійшов у кращий світ, а також як засіб задобрювання його душі. Часто жінки воліли померти разом зі своїми чоловіками, щоб перебувати разом з ними в Раю. «Скромність їх жінок перевищує будь-яку людську природу, так що більшість із них вважають смерть свого чоловіка своєю смертю і добровільно душать себе, не бажаючи перебування вдовою за життя» [Маврикій. Стратегікон / Хрестоматія з історії держави і права України: В 2-х т.- Том 1. З найдавніших часів до початку ХХ ст.- К., 1997.- С. 18].

Взагалі уявлення про Рай (Урай, Вирій) були тісно пов'язані з повсякденним життям. Існувала навіть особлива дорога між світом живих та потойбічним світом. У Раю панують боги, там знаходиться весна і літо, туди відлітають на зиму птахи. Але дорога до Раю замикається. Коли приходить весна, то птахи несуть із собою ключі, щоб випустити весну. Згадки про це є в нашій поетичній творчості.

Ой ти пташенько,
 Ти залітна!
 Ти лети
 На синє море,
 Ти візьми
 Ключі весняні,
 Замкни зиму,
 Одімкни літо!

[Золотослов. Поетичний космос
 Давньої Русі.- С. 118]

Чіткої локалізації місцезнаходження слов'янського світу мертвих ми не знаходимо. Місцеперебування померлих часто пов'язується з землею, водою, північчю та зимою. Саме там знаходиться володіння Смерті. У багатьох дослідженнях відзначаються подібні зв'язки та приводиться аналіз символіки, пов'язаної з уявленнями про потойбічний світ [Золотослов. Поетичний космос Давньої Русі. / Упорядкування, передмова та переклади М.

Москаленка.- К., 1988; Костомаров М.І. Слов'янська міфологія.- К., 1994; Іларіон, митрополит. Дохристиянські вірування українського народу.- К., 1994; Рибаків Б.А. Язычество Древней Руси. М., Наука, 1987.; Костомаров Н.И. Собрание сочинений.- СПб., 1905.- Кн. 8, Т. 19; Попович М.В. Мироззрение древних славян. К., 1985].

Багатство фольклору, зокрема обрядів будь - якого народу свідчить про рівень абстрагування в його самосвідомості. Такий процес тісно пов'язаний з символізацією людського життя, яка проявляється на перших етапах історичного розвитку в формі символізації природи та людини. Ця символізація тісно пов'язана з розвитком анімістичних поглядів. Можна сказати, що уявлення про душу живих істот, природних факторів чи будь-якого неживого предмету є по суті уявленнями про існування певного їхнього символу. Символізація може виступати в різних формах. Особливо це є помітним у досить архаїчних творах людського духу. Багатьом народам світу притаманні уявлення про трискладову структуру світу. Згідно з цими уявленнями, світ має три яруси. Образом світу з такою будовою виступає часто дерево. Відгомони цього можна зустріти в більшості народів світу. Ще й сьогодні в українських національних орнаментах, вишивках та в багатьох інших видах мистецтва місце рослини, будь-то дерево чи квітка, досить значне, а часом – і головне. Цей символ показує, що світ ділиться на верхній (небо), середній (світ земних живих істот) і нижній (підземний, світ неживих, померлих істот). До того ж, для зв'язку цього символу з реальністю вводяться додаткові, проміжні або рольові символи. Верхній світ представляється сонцем, хмарами, птахами. Середній світ як символ реального життя, проявляє себе через наземних тварин, бджіл, людей. Нижній світ – світ смерті – виступає через плазунів (особливо змії), водну стихію (зокрема підземні джерела), померлих родичів. Верхній та нижній світи перебувають в перманентній боротьбі між собою, а центром цієї боротьби в більшості випадків виступає середній світ. Ця боротьба також є боротьбою певних символів. Світло і Темрява, Добро і Зло, Життя і Смерть, через ці антагоністичні, непримиренні діади проходить існування світобудови [Див.: Попович М.В. Мироззрение древних славян.- К., 1985].

З часом людство надає деяким символам, які мають для нього якийсь специфічне значення, більш прийнятних для духовного оперування рис, антропоморфізує їх. Це проявляється через надання певних людських якостей, а пізніше і образу таким значущим символам. З'являються добрі до людини надприродні сили (берегині, Род і рожаниці, Білобог, Даждьбог та ін) і злі, ворожі сили (упири,

Чорнобог, Мара і т.п.). Залишки такої символізації ми можемо віднайти і сьогодні. Навіть після офіційного прийняття християнства язичницькі символи продовжували жити в уяві давніх українців. Підтвердженнь цього ми можемо знайти дуже багато. Про живучість нехристиянської міфопічної традиції можна побачити в ряді свідчень того часу. Безліч суто язичницьких прийомів, термінів, понять можна віднайти у давньоукраїнській літературі протягом усього її періоду. Багато творів того часу присвячено боротьбі із старим світоглядом, який продовжував активно впливати на життя людей.

Певні відомості про погляди на життя і смерть ми можемо добути завдяки археологічним знахідкам. Можливо найкращим підтвердженням вищесказаного є Збруцький ідол. Багато дослідників, аналізуючи вказану історичну пам'ятку, приходять до висновку, що в ідолі закладений образ світу, а, якщо точніше, світогляду давніх слов'ян. «Нема сумніву в тому, що Збруцький ідол передає нам складний образ древньослов'янського божества, а, можливо, й цілого їх пантеону. В ньому відбитий світогляд наших далеких предків. Вважають, що перед нами три сфери людського буття: верхня небесна, де живуть боги, земна, заселена людьми, що виконують танок, можливо, на честь божеств, і підземна-царство хтонічних сил, переважно злих. Отже, в єдиному скульптурному творі монументальної ідеоластики древніх слов'ян тісно переплітається реальне і уявне, небесне, земне і підземне» [Телегін Д.Я. Вартові тисячоліть.- К., 1991.- С. 55]. Подібні ідоли не були винятком, а скоріше постійним атрибутом життя давніх українців в певні періоди їх історії. Нажаль, через багато обставин більшість з таких творів давньоукраїнської ментальності втрачені. Проте, дякуючи археологічним дослідженням, тільки в Середньому Подністров'ї зафіксовано понад 30 пунктів, де виявлені кам'яні антропоморфні ідоли древніх слов'ян. Серед них трилике божество із с. Іванківці Хмельницької області, дволикий ідол з с. Ярівки Чернівецької області».

Хранителями такого сакрального знання були волхви, про яких маємо безліч відомостей. Б. Рибаків говорить навіть про певну фахову структурування в середині цієї соціальної верстви. Про живучість, не в останню чергу завдяки волхвам, язичницьких уявлень про життя та смерть маємо свідчення літописців та християнських критиків того часу.

Передфілософські уявлення, ідеї філософського характеру, зокрема проблематика щодо життя та смерті нехристиянського характеру дійшли до наших часів багато в чому лише завдяки усній

традиції. Обрядова поезія, танці, пісні, заклинання, демонологія свідчать про значимість розглянутої нами проблематики для давніх українців-язичників. Слід відзначити величезний вплив культу мертвих на культуру України протягом всього часу її існування. Проблема життя і смерті вирішувалась нашими предками досить специфічно. Українці того часу вірили, що мертві не покидають живих повністю і на завжди померлі залишались «живими», але у видозміненій формі; душі предків були охоронцями й помічниками для своїх нащадків. Вони брали участь навіть в процесі господарської діяльності. Багато в чому саме завдяки цьому культу покійників і зберігалось родове життя. Культ мертвих вплинув, на нашу думку, також на те, що смертна кара в праві того часу не мала досить суттєвого значення в плані покарання за певні злочини.

Існує надія, що завдяки подальшим дослідженням та відкриттям в історії життя нашого народу давніх часів ми краще зможемо побачити зародження і розвиток філософської проблематики, зокрема проблеми життя і смерті, а також специфіку самої української філософії аж до сьогоденних днів.

*О.Саган** (м. Київ)

СОЦІАЛЬНА ДОКТРИНА РОСІЙСЬКОГО ПРАВОСЛАВ'Я: ЧИ БУДЕ ДВА КРОКИ НАЗАД?

Падіння соціалістичної системи на початку 90-х років ХХ ст. призвело до повернення Православних церков Європи в активне громадське і політичне життя пострадянських країн. Тому прийняття у серпні 2000 р. Ювілейним Архієрейським Собором Руської Православної церкви соціальної доктрини стало необхідним етапом розвитку Російського православ'я і водночас поклато початок новому відліку часу не лише цієї Церкви, але й всього Вселенського православ'я. Однак скільки-небудь серйозної уваги, за винятком одного-двох колоквиумів, організованих УПЦ Московського патріархату, ця доктрина в Україні не викликала. Не сталося й очікуваної експертами хвилі богословських і публіцистичних творів на підняті у Доктрині «гарячі» теми. Поодинокі

* Саган О.Н. – кандидат філософських наук, старший науковий співробітник Відділення релігієзнавства Інституту філософії імені Г.С.Сковороди НАН України.